

IŠ K. ŠIRVYDO NAUJADARŲ PLITIMO ISTORIJS

1. *Medvilnė*

Pirmasis lietuvių leksikografas K. Širvydas yra sudaręs daug naujadarų¹. Kadangi K. Širvydo žodynas buvo labai populiarus, juo rėmėsi daugelis vėlesnių žodynininkų, tai kai kurie jo naujadarai ne tik buvo įrašyti vėlesniuose žodynuose, bet ir įsigalėjo literatūrinėje kalboje. Dabar jie yra tiek įprasti, kad vartodami nė nepagalvojame, kad juos kas nors kada yra sukūręs, pvz.: *kokybė, rūbinė, spaustuvė, taisyklė, virtuvė*.

Vienas iš tokių sukurtų naujadarų ir perifrastinių aiškinimų yra K. Širvydo žodyno trečiajame—penktajame leidime: *vilna ant medžio auganti, medžiavilnė (bawelna. Linum xylinum, linum gossipinum, lana xylī e gossipio seu xylo frurice)* SD³⁸.

Nežinia, ar K. Širvydas vartojo naujadarą *medžiavilnė* pirmajame žodyno (apie 1620) leidime. Šio leidimo išlikęs vienintelis defektinis egzempliorius prasideda žodžiu *cechuję*. Sprendžiant iš N. Folkmaro—B. Fontano žodyno „Polonicolatina“ dalies, K. Širvydo žodyno pirmajame leidime straipsnis „*Bawelna*“ turėjo būti.

Tiesiogiai iš K. Širvydo žodyno naujadarą *medžiavilnė* persirašė, tur būt, tik kai kurie leksikografai: D. Poška „Słownik języka litewskiego, polskiego i łacinskiego“ (1825), G. Neselmanas „Wörterbuch der Littauischen Sprache“ (1851), F. Kuršaitis „Littauisch-deutsches Wörterbuch“ (1883), A. Lelys „Lietuviškas ir angliškasis žodynas“ (1915). G. Neselmanas, F. Kuršaitis pateikė žodžio *medvilnė* dvi formas — be jungiamojo balsio ir su jungiamuoju balsiu — *medžiavilnė*. F. Kuršaitis naujadarui *medvilnė* (be jungiamojo balsio) suteikė pirmenybę. Abu žodžio variantus *medvilnė* ir *medžiavilnė* jis rašė laužtiniuose skliausteliuose — laikė juos nežinomais, Rytų Prūsijoje nepažįstamais.

Vėlesni leksikografai — J. Baronas, „Rusų-lietuvių žodynas“ (1932), M. Nydermanas „Lietuvių rašomosios kalbos žodynas“ II t. (1951) ėmė žodį *medvilnė* iš F. Kuršaičio žodyno ar tų šaltinių, kur minėtas žodis vartojamas be jungiamojo balsio. *Medžiavilnė* su jungiamuoju balsiu gal dėl to ir neišplito, kad pirmasis komponentas *medžias* tepažįstamas rytų ir pietų aukštaičių ir yra archainė forma.

Be žodynų, *medvilnę* dar aptinkame „Aušroje“ 1885, 24 (vartojo J. Šliūpas), prieškariniuose ir tarybiniuose raštuose.

Labiausiai K. Širvydo naujadaras *medvilnė* galėjo įsigalėti iš F. Kuršaičio „Littauisch-deutsches Wörterbuch“ (1883), turėjusio didelį poveikį besiformuojančiai XIX a. pabaigoje lietuvių literatūrinei kalbai, gal būt, padėjo ir vartoseną „Aušroje“, o ypač A. Lelio, J. Barono žodynuose.

Kai kurie leksikografai, botanikai — L. Ivinskis lenkų-lietuvių kalbų žodyne, A. Pabrėža „Botanikoje“ (1900), J. Ambraziejus „Lenkų-lietuvių-rusų kalbų

¹ K. Širvydo žodyno ir pirmojo (apie 1620), ir antrojo—penktojo (1631, 1642, 1677, 1713) leidimų lenkiškas ir lotyniškas registras nėra originalus, bet imtas iš lenkų leksikografų N. Folkmaro „Dictionarii quadrilinguis...“ (1613) „Polonicolatina“ dalies ir G. Knapskio „Thesaurus polonolatinograecus“ (1621). K. Širvydui verčiant N. Folkmaro ir G. Knapskio žodynų lenkiškus ir lotyniškus žodžius į lietuvių kalbą, trūko šnekamojoje kalboje atitikmenų, reikėjo pačiam kurti naujadarus, aiškinti perifrastiškai.

žodyne“ (1907) – vartojo skolinį *bovelnė*. S. Daukantas rankraštiniame lenkų-lietuvių kalbų žodyne (po 1851) vartojo skolinį *bovelna* ir perifrazę *medžio vilna*.

Naujadaras *medvilnė*, išplitęs daugelyje žodynų, kai kuriuose raštuose, veikiausiai įsigalėjo ir šnekamojoje kalboje. Tačiau šnekamojoje kalboje buvo dar plačiau vartojamas ir germanizmas *bovelna*, atėjęs per lenkų kalbą.

Dabar lietuvių literatūrinėje kalboje *medvilnė* vartojama trimis reikšmėmis: 1) dedešvinių šeimos augalas, kurio sėklos apaugusios pūkiniais plaukeliais; 2) to augalo pūakai, plaukeliai, iš kurių audžiami audiniai, ir 3) iš to augalo pūkų pagamintas audeklas.

Augalų sistematikos terminijoje tokia vartosena, kai tuo pačiu žodžiu *medvilnė* vadinamas dedešvinių šeimos augalas ir šio augalo plaukeliai, žaliava, gaminiai – nepatogi. Antai rusų, vokiečių kalbose dedešvinių šeimos augalas vadinamas žodžiu *хлопчатник*, *Baumwollpflanze*, o to augalo plaukeliai, žaliava ir gaminiai *хлопок*, *Baumwolle*. Dėl to ir mūsų botanikos terminijoje taip pat pradėta skirtingai vadinti: augalą – *vilnamedžiu*, o šio augalo plaukelius, žaliavą, gaminius – *medvilne*. Pirmieji dedešvinių šeimos augalą *vilnamede* pavadino A. Vireliūnas ir S. Tijūnaitis „Geografijos vadovėlyje“ (1924).

Vilnamedžio terminą įtvirtino „Lietuviškasis botanikos žodynas“ (1938), redaguotas J. Dagio. Dabartinėje literatūrinėje kalboje įsigalėjusią *medvilnę* keisti *vilnamedžiu* per vėlu.

Pokario metais iš žodžio *medvilnė* buvo sudaryti išvestiniai žodžiai *medvilninkystė*, *medvilninkas*. *Medvilninkystė* akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje užfiksuota 1949 m., *medvilninkas* – 1963. Kiek neįprasta, kad pirmiau buvo sudarytas naujadaras *medvilninkystė* žymėti ūkio šakai, o žymiai vėliau – *medvilninkas* – nomen agentis.

Medvilnė literatūrinėje kalboje įsigalėjo gal ir dėl to, kad ji buvo skolinio *bovelna* lietuviškas pakaitalas. E. Frenkelis „Litauisches etymologisches Wörterbuch“, Heidelberg, 1962, 424 psl. pastebi, kad *medvilnė* yra puristinis naujadaras. K. Širvydas, kaip žinome, mėgo gryninti lietuvių kalbą. Jis kai kuriems tarptautiniams žodžiams, skoliniams duodavo lietuviškus atitikmenis. Pavyzdžiui, filosofą vadino – *protomeiliu*, kataliką – *visotinyku* ir kt. Šie jo naujadarai neprigijo.

K. Širvydo žodyno naujadarai, ypač sudurtiniai, yra geras kriterijus spręsti apie „Dictionarium trium linguarum“ poveikį literatūrinei kalbai ir tada, kai žodyno autoriai, vertėjai, rašytojai nenurodydavo, iš kur paimtas žodis.

2. Spaustuvė

Su knygų spausdinimu ir reformacija XV – XVII a. per Lenkiją į Lietuvą atėjo skoliniai iš vokiečių kalbos *drukarnia*, *drukorius*, *drukavoti*. Skolinį *drukavoti* lietuvių raštijoje pirmieji pradėjo vartoti M. Mažvydas knygoje „Forma krikščiny-mo“ (1559), K. Širvydas trikalbio lenkų-lotyčių-lietuvių žodyno pirmajame leidime (apie 1620), J. Morkūnas „Postilėje“ (1653), Knygos Nabažnystės autorius ir kt.

Skolinį *drukarnia* randame jau M. Daukšos „Postilės“ (1599), 1605 m. anonimio katekizmo titulinuose lapuose.

K. Širvydas trikalbio žodyno pirmajame leidime žodyninį straipsnį „*Drukarz. Chalcographus, typographus*“ paliko be lietuviško atitikmens, „*Drukarski. Typographicus*“ – paaiškino *drukoriaus*. Dabar vartojamas žodis *spaustuvė* yra K. Širvydo naujadaras. Jį randame K. Širvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ trečiajame leidime (1642) ir pakartotą vėlesniuose šio žodyno leidimuose. K. Širvydas pirmojo leidimo skoliniui *drukarnia* trečiajame leidime sukūrė du naujadarus – *spaustuvė* ir *išspaustuvė*. Naujadaras *spaustuvė* galėjo būti sudarytas pagal pirmojo leidimo žodžio *spaustuvus* / *prasa. Linum*/ „prietaisas vynui spausti“ pavyzdį. Žodį *spaustuvė* „prietaiso vynui spausti“ reikšme vartojo Rytų Prūsijos lietuvių raštijos kūrėjas J. Bretkūnas, leksikografas P. Ruigys. K. Širvydui J. Bretkūno Biblijos rankraštis, kuriame pavartotas žodis *spaustuvė*, negalėjo būti prieinamas. Taigi, K. Širvydas naujadarą *spaustuvė* sudarė ir vartojo nepriklausomai nuo J. Bretkūno.

K. Širvydo naujadaras *spaustuvė* literatūrinėje kalboje plito ne iš karto ir netiesiogiai iš „*Dictionarium trium linguarum*“. Kitas paralelinis K. Širvydo naujadaras *išspaustuvė* buvo pavartotas tik F. Kuršaičio žodyne „*Littauisch-deutsches Wörterbuch*“ (1883).

XVIII–XIX a. žodis *spaustuvė* konkuravo su skoliniu *drukarnia*, *drukarnė* ir kitais lietuviškais vediniais, hibridais, skoliniais. Greta *drukarnia*, *drukarnė*, *spaustuvė* XVIII a. ir ypač XIX a. buvo vartojami lietuviški vediniai *spaudynė* (S. Dauk², Sut, LC1885, 31), *spaudyklė* (J), *spaustuva* (Bt), hibridas *išspauštynė* (RII87) ir skoliniai *drukarnyčia* (N, K, M), *drukaunyčia* (R87), *drukarija* (KI266), *drukorija* (K), *drukarnija* (M).

Kai kurie XIX a. rašytojai ir leksikografai – A. Klementas, M. Valančius, L. Ivinskis greta K. Širvydo naujadarą *spaustuvė* skliausteliuose dar rašė skolinį *drukarnia*. M. Miežinis „Lietuviškai-latviškai-lenkiškai-rusiškame žodyne“ (1894) pagrindiniu žodžiu laikė *spaustuve* ir hibridą *drukaunyčia* nurodė į jį.

K. Širvydo naujadarai literatūrinėje kalboje labiausiai plito per F. Kuršaičio „*Littauisch-deutsches Wörterbuch*“, tačiau *spaustuvė* tikriausiai išgalėjo per daugelį kitų XIX a. vidurio ir pabaigos knygų, kurių titulinuose puslapiuose jis buvo rašomas³. Išties naujadaras *spaustuvė* buvo vartojamas Vilniuje J. Zavadsčio tipografijoje, daugiausiai išspausdinusioje lietuviškų knygų.

Tur būt, ir kitos Vilniaus tipografijos J. Zavadsčio pavyzdžiu pradėjo spausdinti titulinuose knygų puslapiuose K. Širvydo naujadarą *spaustuvė*, atsisakydamos skolinio *drukarnia*. Prie *spaustuvės* įtvirtinimo literatūrinėje kalboje daug prisidėjo „Aušra“, „Vilniaus žinios“ ir kiti laikraščiai, taip pat J. Jablonskio „Lietuvių kalbos sintaksė“ (1911), nes šis terminas nuolat buvo kartojamas jų titulinuose puslapiuose.

Žemaičių leksikografai ir literatai – S. Valiūnas, D. Poška, A. Klementas, S. Daukantas ir kt. – K. Širvydo žodyną labai vertino, bet ne visus jo naujadarus aprobavo.

S. Daukantui K. Širvydo žodynas ir jo naujadaras *spaustuvė* buvo gerai žinomas, bet S. Daukantas, kaip rodo jo pastabos dėl G. Neselmano žodyno (*Wör-*

² Santrumpos vartojamos tos pačios, kaip ir akademiniam „Lietuvių kalbos žodyne“ I–IX t.

³ Pavyzdžiui, Ivinskis Laurynas „Metų skaitlius“, 1846 Vilniuje spaustuveje J. Zavadsčio.

terbuch der Littauischen Sprache), norėjo pakeisti naujadarą *spaustuvė* savo naujadaru *spaudynė*⁴. S. Daukanto kai kurių Petrapilyje spausdintų knygų („Būdas“, 1845; „Gyvatai didžiųjų karvedžių“, 1845; „Dainos žemaičių“, 1846) antraštiniuose puslapiuose rašoma *spaudynė*⁵. Be S. Daukanto raštų, žodį *spaudynė* dar D. Sutkevičiaus „Žodininke lietuviškai-lotyniškai-lenkiškame“ (1848) ir „Lietuviškoje Ceitungoje“ (1885 m., Nr. 31). Deja, S. Daukanto naujadaras *spaudynė* lietuvių literatūrinėje kalboje neįsigalėjo.

Drukorius K. Širvydo žodyno trečiajame leidime pakeistas lietuvišku atitikmeniu *išspaudėjas*.

Skolinio *drukorius* vengė ir kiti leksikografai: A. Krauzė (XVII a. pirmojoje pusėje) rankraštiniam vokiečių-lietuvių kalbų žodyne vartojo *knygų spaustoją*, *išspaustoją*; G. Neselmanas „Wörterbuch der Littauischen Sprache“ (1851), F. Kuršaitis „Littauisch-deutsches Wörterbuch“ — *spaudėją*, *spaustojį*, *išpaustoją*; M. Akelaitis rankraštiniam lietuvių-lenkų kalbų žodyne, A. Lelys „Lenkų ir lietuvių kalbų žodyne“ (1922) — *spaudėją*.

Skolinį *drukorius* randame P. Ruigio „Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Lexicon“ (1747); F. Kuršaičio „Littauisch-deutsches Wörterbuch“ (1883), Žemaitės ir kitų autorių raštuose.

Hibridą *drukauninką* vartojo G. Neselmanas savo žodyne (157 p.), o iš jo, tur būt, persirašė F. Kuršaitis į „Littauisch-deutsches Wörterbuch“.

Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje įsigalėjęs žodis *spaustuvininkas* sukurtas XIX a. pabaigoje. *Spaustuvininkas* pirmiausia buvo pavartotas „Tėvynės sargo“ žurnale (1899, Nr. 3) „spaustuvės savininko“ reikšme. *Spaustuvininką* „spaustuvės darbų specialisto, tipografo“ reikšme randame užfiksuotą St. Dabušio vertimuose, A. Lelio „Lenkų-lietuvių kalbų žodyne“ (1922), J. Barono „Rusų-lietuvių kalbų žodyne“ (1972).

Atsisakyti skolinio *drukavoti* ir pakeisti jį lietuvišku *išspausti* pradėjo A. Vientas „Evangelijų bei epistolų“ (1579), J. Bretkūnas „Kancionalo“ (1589), „Giesmių duchaunų“ (1589), M. Daukša „Postilės“ (1591), „Katekizmo“ (1595), S. Vaišnoras „Žemčiūgos teologiškos“ (1600) titulinuose puslapiuose ir kiti.

K. Širvydo trečiajame „Dictionarium trium linguarum“ leidime ir vėlesniuose skolinys *drukavoti* pakeistas perifrāze — *išspaudžiu raštą, knygas*. S. Bitneris „Naujo Testamento“ (1701) antraštiniame lape po *drukavoja* vartojo *išspaudė spaustuvoj*...

Lietuviškas atitikmuo *išspausti*, ypač Karaliaučiaus spaustuvėje, plačiai buvo vartojamas XVIII a. ir iki pat XIX a. vidurio.

Veiksmažodis *spausdinti* (knygas) imtas vartoti vėlai, tik XIX a. pabaigoje. Vieni pirmųjų *spausdinti* vartojo F. Kuršaitis „Littauisch-deutsches Wörterbuch“ (1883), M. Miežinis „Lietuviškai-latviškai-lenkiškai-rusiškame žodyne“ (1894), K. Jaunius rankraštiniam darbe „Kalbos dalykuose“, kai kurie XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios vertėjai, J. Jablonskis „Lietuvių kalbos gramatikos“ (1901) tituliniam puslapyje.

⁴ Žr. J. Kruopas, S. Daukanto pastabos dėl G. Neselmano žodyno, Lietuvių kalbotyros klausimai, V, Vilnius, 1972, p. 238.

⁵ Vienos S. Daukanto knygelės („Sėjamosios pašaro žolės“, išspausdintos Vilniuje 1854 m. J. Zavadskio spaustuvėje) tituliniam puslapyje vartojamas K. Širvydo naujadaras *spaustuvė*.

Sangražinį veiksmažodį *bespausdinti* reikšme „prispausti, prislėgti“ vartojo M. Mažvydas:

Spausdinimo sąvokai pavadinti K. Širvydas trečiajame žodyno leidime vartojo pagal G. Knapskio „Thesaurus Polonolatinograecus“ (1621) sudarytus žodžių junginius – *mokslas išspauštuvės |drukarska nauka. Typographice|; išspaudimas literu |druk. Expressae metallo literae charta impressa literis|*.

XVIII a. spausdinimo sąvoka buvo nusakoma skoliniu *druka* (ŽCh), o XIX a. ne tik šiuo skoliniu (N, K, S. Dauk, I, LC1886, 40), bet ir lietuvišku atitikmeniu *spauda* (N, K, Al884, 318).

Spausdintų leidinių knygų visuma pirmiausia buvo vadinama skoliniu *drukas* (M, I, A. Baran). Lietuviškas atitikmuo *spauda* įsigalėjo greitai. F. Kuršaitis „Deutsch-Littauisches Wörterbuch“ (1870.I.5) vartojo hibridą *drukavonė* „spausdinimas“, o aušrininkai *drukavonę* pakeitė *spauštuvyste* (1884, Nr. 96). Kaip minėjome, vietoje skolinio *druka* „spausdinimas“ vienas pirmųjų lietuvišką atitikmenį *spauda*⁶ pavartojo G. Neselmanas „Wörterbuch ber Littauischen Sprache“. Iš G. Neselmano žodyno žodis *spauda* pateko į F. Kuršaičio⁷ „Littauisch-deutsches Wörterbuch“, žurnalą „Aušra“ (1884, 318).

Žodį *spauda* nauja reikšme „knygų ir periodikos visuma“ pirmiausia vartojo „Aušra“ (1885, 75), o vėliau ir J. Balvočius. Literatūrinėje kalboje žodį *spauda* abiem reikšmėm, atrodo, įtvirtino K. Būga.

L. Ivinskis lenkų-lietuvių kalbų žodyne pirmiau rašė skolinius *druka, drukas*, o paskui žodžių junginius *spaudimas knygu, spaudimas rašto*, S. Daukantas lenkų-lietuvių žodyne lietuviškam deriniui *spaudimas* suteikė pirmenybę, o skolinį *druka* vartojo kaip sinonimą.

Skolinys *drukas* „šrifto, spaudmenų“ reikšme akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje yra užrašytas tik iš Rytų aukštaičių tarmių. Šrifto, spausdintai raidei žymėti gerą atitikmenį *spaudmuo* vienas pirmųjų yra davęs J. Baronas „Rusų-lietuvių kalbų žodyne“ (1923).

K. Pakalka

KAIP BUVO RENGiami LIETUVIŠKI BOTANIKOS TERMINŲ ŽODYNAI

Isteigus Lietuvoje dvi aukštąsias mokyklas (Lietuvos Universitetą Kaune 1922 m. ir Žemės ūkio akademiją Dotnuvoje 1924 m.), kuriose buvo dėstoma botanika, dėstytojai susirūpino biologijos terminologijos ir augalų nomenklatūros suvienodinimu. Iniciatyvos tuo reikalu 1926 m. ėmėsi prof. L. Vailionis. Jo rūpesčiu 1927 m. buvo sudaryta Botanikos žodyno komisija iš 10 narių – jos sudėtyje buvo visų botanikos šakų atstovai: 8 iš Kauno Universiteto ir 2 iš Ž. ū. akademijos. Jos pirmininku buvo J. Vailionis, sekretorium – J. Dagys. Tam tikru atsišaukimu pakvietus įvairius botanikos terminologijos klausimais besidominčius asmenis (biologus, gydytojus, farmacininkus, kalbininkus, miškininkus

⁶ Žodį *spauda* „atramos“ reikšme pirmasis yra pavartojęs K. Širvydas knygoje „Punktai sakymų“ (II, 1644).

⁷ F. Kuršaitis žodį *spauda* traktavo kaip nežinomą iš Rytų Prūsijos tarmių ir žymėjo laužtiniuose skliausteliuose.